

ФОРМУВАННЯ СТАЛІНСЬКОГО КОМАНДНО-РЕПРЕСИВНОГО РЕЖИМУ (НА ПРИКЛАДІ ЩОДЕННИКА І.І. ШІТЦА)

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися на територіальному просторі колишнього СРСР за останні два десятиліття, акцентували інтерес дослідників до проблем повсякденної дійсності, на тому чи іншому рубежі радянської історії. «Вихід з НЕПу» — «великий перелом» представляє собою саме той рубіж, який ознаменував незворотні зміни в житті сучасників. Конкретно-історичні ситуації в суспільно-політичному та економічному житті цього періоду були больовим шоком і відгукувалися в долях громадян. І лише небагатьом із них вдалося повідати нащадкам своєрідну хроніку повсякденного буття, яка відображає наступ тиранії і її сутність у суспільно-політичній свідомості. Автор статті ставить за мету розкрити на прикладі щоденника І.І. Шітца формування сталінського командно-репресивного режиму.

Громадянська мужність і усвідомлена необхідність — «щоб нащадкам було явлено» — пояснювали подібні вчинки хронікерів, справжню цінність яких визначить час благополучного майбутнього. Щоденник Івана Івановича Шітца, «старорежимного» московського інтелігента — тому приклад. І.І. Шітц закінчив історичний факультет Московського університету, виявляв інтерес до західної античної історії, був знавцем російської церковної архітектури. Його загально-політичні погляди близькі до ліберальних з дещо «слов'янофільським» відтінком [1, 322].

День за днем автор фіксує хроніку «великого перелому», суспільно-політичній настрої громадян, їх реакцію на намір влади знищити економічні, демократичні інституції, що залишалися з 1920-х років. Зі зрозумілих політичних причин рукопис не міг бути опублікований. Лише через десятиліття, в середині 1980-х рр., він отримав розголос.

Автор — глибоко релігійна людина. Він стурбований наслідками нахабного руйнування храмів, падіння суспільної моралі, згубного невороття шедеврів архітектури, відкритих в стародавніх спорудах церков. «Вони (церкви. — С.К.) зникають прямо пачками, найчастіше ламають їх зовсім. Зрідка «пристосовують» під що-небудь. Іноді руйнування ведеться не без «хтивості». Так напр.[иклад], по частинах просто знімають залізне покриття з храму в Петровському монастирі. Ніхто не помічає цього, а руйнування йде собі та й іде. Щоправда, під залізом — цегельний абсид, але доберуться і до нього. Часом не знають, що робити власне з площею з-під церкви. Так вже кілька років стоїть порожнє місце від зруйнованої церкви Трьох Святителів біля теж невідомо навіщо знищених Червоних Воріт.

Не обходиться і без цинічних курйозів. Розламали дзвіницю Косьми і Даміана на початку Полянки. Будівлю церкви під щось «пристосували».

Іконостас, пам'ятається, «барочний», з виноградом, продали було, кажуть, за 17 000 руб. за кордон. Представник Главнауки вирішив якось зайти, оглянути в останній раз твір старої російської майстерності, мало не збирався сфотографувати його, — і ахнув: іконостас зник. Виявляється, приїжджало ГПУ і вирішило «використовувати» золото іконостаса. Для цього весь спалили — і добули золота на 700 рублів!

Руйнування Симонова монастиря обійшлося в 400 000 рублів. У результаті цих витрат купи щебеню, цегли Знищено дивне зодчество XVI століття і чудовий собор (дзвіниця, надзвичайно висока, була в XIX ст.» [2, 232]. «... обдирають золоту главку чудесної барокової дзвіниці Богоявленського монастиря, у своєму роді рідкісного пам'ятника, з яким навряд чи може змагатися дзвіниця Петровського монастиря. Цвинтар і все інше навколо Богоявленської дзвіниці давно вже розорене ... На храмі Христа Спасителя обідрана вже вся середня глава. Чи можна собі уявити коли-небудь руйнування Notre Dame французами або Петра у Римі італійцями XX століття» [3, 317].

Освіченість автора, його інтелект дозволяють йому, перебуваючи в Москві, отриману інформацію аналізувати, робити осмислені висновки.

Прискорена модернізація радянського суспільства передбачала передусім індустріалізацію промисловості. Сталінське керівництво країною поставило за мету здійснити її шляхом прискореного стрибка, залучаючи в якості головних матеріальних ресурсів сільське господарство. Однак опозиція до впровадження такого «експерименту», залишалася істотною, і не тільки всередині партії більшовиків, а й в колах інтелігенції. Випробуваним методом боротьби з інакомисленням залишалася насильство, що супроводжувалося нечуванним порушенням прав людини. У суспільстві насаджувався культ неконтрольованого насильства з боку державного чиновника — людини, наділеної владою. Злочин і кара визначалися не через органи слідства і суду, а волею цього державного чиновника. Преса рясніла відгуками про економічну змову в Донбасі — «Шахтинська справа». «Слідство ще не закінчене, а вже один «політичний діяч» у промові говорив про «десятки» інженерів, — констатує І.І. Шітц, — інший, Риков, про 12 винних, і вже «вимагає» нещадної розправи. Виходячи з цього, десяток смертей призначено; питання, кого спіткає «розплата» за безгосподарність, точніше невміння і нездатність нинішніх панів становища вести якість там не було, а тим паче — соціалістичне господарство» [2, 2]. «Кошмарним і незрозумілим залишиться «Шахтинська справа». Очевидець процесу говорить, що вкрай важке враження витікає від «самозвинувачень», котрі схожі на прокурорську промову... Один звинувачений, що не був підданий експертизі, сказав захиснику, що його допитували 10 разів і 10 разів перед допитом «водили на розстріл» [2, 30]. У травні 1929 р. автор записав в щоденнику: «Арешти знову почастишали тепер, кажуть, беруть особистих знайомих Троїцького» [2, 115]. Суттєвим кроком до встановлення тоталітарної моделі радянського суспільства було наділення каральними функціями позасудових органів, таких як ДПУ. «Дві гучні справи, що висіли над країною, будуть дозволені, як кажуть, без суду... У справі про «змову» Радянської влади (Кондратьєв, Макаров і т.д.) суду не

буде, до кінця жовтня (1930 р. — С.К.) все буде розібрано в ДПУ, головні винуватці будуть покарані 10-ма роками важкого ув'язнення, інші менше, а зовсім ні в чому не винних підведуть під «Маніфест» у зв'язку з 7 листопада. У справі про інші змови» (т. зв. «справа істориків») «теж процесу не передбачається» [2, 233].

Логіка вищого політичного керівництва СРСР вибудовувалася в такій послідовності: опору прискореній індустріалізації, примусовій колективізації протиставляв терор. Для того, щоб його здійснити в колись моральному та релігійному суспільстві виникла необхідність знищити авторитетних носіїв цих цінностей: церкву і розумних людей (священиків, інтелігенцію, громадян, яких шанують). Організатори таких акцій розраховували на далекосяжні наслідки: падіння суспільної моралі, страх перед державним політичним механізмом. Знищивши або істотним чином підірвавши ці суспільні інститути, влада спрощувала шлях до успішного досягнення поставлених цілей. І як наслідок всього цього — падає ціна людського життя, констатує автор: «Життя людське страшно дешево. Біля церкви Василя Кесарійського син одним ударом вбив матір, яка спробувала присоромити його за хуліганське до неї ставлення» [2, 20]. «Крах політичний, крах фінансових і, крах моральний триває», — приходять до невтішних висновків автор «Щоденника» [2, 9].

Хліб залишався головним джерелом поповнення державних валютних запасів. Регламентована схема державного оподаткування, що відповідала інтересам безпосереднього виробника хліба, не відповідала надмірним апетитам радянського політичного режиму. З 1928 р. радянська держава практикує надзвичайні заходи, за допомогою яких примусово стягується хліб у селян. І.І. Шітц стосовно цього зауважує: «Мужики, обдерті новими нападками військового комунізму, але вже не в умовах розрухи і голоду, а після десяти років зміцнення нового державного ладу» [2, 8].

Питання примусових хлібозаготівель та їх наслідки в «Щоденнику» Шітца посідають особливе місце. Інформаційна частина щоденника значною мірою побудована на повідомленнях із засобів масової інформації, іноді на джерелах, що характеризують суспільно-політичні настрої громадян: чутки, інформація, що виходить від людей інтелектуального кола, в якому перебуває автор: «З хлібом катастрофічне непорозуміння. Повідомляють, що на одному із засідань Риков прямо заявив: «хліб нам потрібен для міст і для закордону; нам потрібно було або не забезпечити міста хлібом і принизити себе перед світом, або посваритися «трохи» з селянством. Ми пішли на друге» [2, 10].

У червні 1928 р. «провінційні новини говорили про голод прямо», мужики застосовували тактику «приховування хліба», «бо по осені їх змушують продавати за 80 коп. пуд, але зараз (червень 1928 р. — С.К.) їм же доводиться купувати хліб по 4 р.». «В Одесі за хлібом чергують; на Кавказі вивішують у ресторанах аншлаги: обід з хлібом, як у 1922 р. У Полтаві хліба немає. Приуралля — Саратов, Челябінськ, Тюмень — без хліба». «У Москві з 1-го липня немає білого хліба, а відпускається якийсь сірий, явно з домішкою чогось (кукурудзи?), а зовсім не грубого помелу борошна, як запевняє влада» [2, 31].

Влада використовує випробуваний відомий ще з давніх часів прийом «розділай і володарюй»: «Практика з хлібом дійсно обурлива. З усіх боків скарги. Одна з останніх, мною почутих у передачі селянки Ряз[анської] губернії: «Вже на волосних не сподіваються, так надіслали комуніста з Рязані, він зібрав бідноту: «Вам, — каже, — хліба немає, а у куркулів є; покажіть де». Бідняки — дурні, все і показали. Думали їм дадуть. А немає. Веліли покласти на воза, дали червоне полотно з написом і повезли в Рязань: «Біднота дарує, мовляв, свій хліб» [2, 35].

Примусові хлібозаготівлі негативно позначилися на розвитку підприємницької ініціативи сільськогосподарського виробника. Офіційні радянські джерела повідомляли про те, що «мужики обов'язково проводять свою тенденцію — сіяти мінімально, бо зайве відбирають задешево». А на Україні недобір: «Інші селяни купили собі на зиму хліб, а цей хліб у них відбирають, саджаючи господарів у в'язницю за небажання продати. І це продовжується до цього дня (осінь 1930 р. — С.К.), незважаючи на офіційні заборони репресій» [2, 54].

Країна переживала постійний дефіцит товарів першої необхідності. «Товарів немає... З того, чого можна їсти немає сиру, ковбаси, сметани, борошна, сиру і баг. ін... білизняних тканин ніяких вже давно немає». Навіть у колишньому магазині Єлісеєва, відомого своїм достатком товарів, «у рибному відділі до недавнього часу торгували цигарками, тепер порожньо. У великому відділі фруктів тепер «весняний базар квітів» (1930 р. — С.К.). У відділі кондитерському — дитячі іграшки і зрідка трохи поганенькі цукерки. У парфумерному — одеколон, але немає мила. Торгує один винний, бо в ковбасному зрідка смажена птиця по 6 руб. за кіло» [2, 185].

Напрошується висновок про те, що товарний голод близький за своїм рівнем до абсолюту, якщо делегатам XVI з'їзду ВКП(б) (1930 р.) в якості подарунка представляли можливість придбати «відріз на костюм — хороший бостон, 3 метри по 54 р., 10 м паперової матерії по 10 р., гумове пальто по 33 р., 2 пари нижньої білизни, 1 верхня сорочка, 2 катушки ниток, 2 шматка мила простого, 1 шматок туалетного, 1 жакет вовняного трикотажу по 30 р., 1 пара взуття.

Крім того на від'їзд видається: 800 гр. масла, 800 гр. сиру, 1 кіло копч. ковб., 10 коробок консервів, 800 гр. цукру, 100 гр. чаю, 125 цигарок.

Це, звичайно, явний підкуп. І в той же час, яке убожество! Здавалося б за свої гроші кожен приїжджий, не лише депутат, міг би вільно купити не тільки речі, якщо б вони були в обігу, але в тому-то й біда, що ми кричимо про «бурхливе зростання виробництва», а між тим дві катушки і шматок мила — це привілей» [2, 195].

Одним із джерел індустріалізації автор називає дешеву робочу силу, а також розпродаж культурних цінностей: «Починається Волховстрой... пахне сотнею мільйонів... і будувати можна дешево, бо робочі руки коштують дешево: за 1 р. 10 к. можна мати масу чорноробів, що дорівнює 19–20 коп. золотом... от тільки устаткування дороге, і на нього йде все». А «художнім сховищам прямо дається наказ «виділити» на продаж цінностей декілька мільйонів золотом.

Подібні накази отримали: Румянцевська бібліотека, петербурзькі палаци, Ермітаж і т.д. В Ермітажі вже «взяті на облік» (а за іншими відомостями вже продані): «Олена Фурман» Рубенса, «Собеський» Рембрандта, «Уортон» Ван Дейка та інші. З рідких книг є такі, що продають по 25 000 руб. за екземпляр» [2, 177].

І.І. Шітц усвідомлював усю глибину згубних наслідки для суспільства, які відбулися після знищення селянина-виробника, власника. «Вчора (січень 1930 р. — С.К.) надруковано жакливу постанову ЦВК СРСР про повне вилучення, за бажанням місцевої влади, всього майна куркулів з виселенням їх з меж районів колективізації. А тому остання, по ідеї, повинна захопити незабаром всю країну, то це рівносильно фізичному знищенню багатьох мільйонів людей з усім їхнім потомством. І тут же етичний додаток: конфісковане майно куркулів вноситься в колгоспи як внесок бідняків і наймитів [2, 168].

Разом із тим, на тлі тотальних репресій проти виробників сільськогосподарської продукції, автор, не без частки інтелектуальної іронії, характеризує американського куркуля: «Нині повідомляють, що приїхав з Америки «фермер» Кемпбел, у якого велике зернове господарство (65 000 га, але тільки 200 робітників, при найширшому використанні тракторів). Адже це ж куркуль, магнат-землевласник, а ми його — за зразок! Адже в тому-то й річ, що він господар підприємства» [2, 84].

Більшовицькі перетворення — далекосяжні. Колишні діяння влади стають ще більш очевидними в її згубних наслідках для майбутнього: «Чи передбачає яка б то не було «теорія» політичної економії те господарське становище, що було створене в нас? Люди з-за відсутності основного стимулу — (інтересу. — С.К.) — працюють огидно (не кажу про ентузіастів і ідеалістів, такі серед більшовиків повинні бути), а створені таким ледачим темпом продукти праці ми збуваємо втридешево за кордон, дешевою конкуренцією вбиваючи там певні галузі. Приблизно: натомість 1 години роботи йде 5 год., Разом — уп'ятеро, та продаємо втричі дешевше, всього в 15 разів продуктивність праці нижче. Чи дивно, що при всьому «бурхливому» темпі нашої економіки ми зuboжіємо з кожним днем. Крутимося, а толку ніякого» [2, 176].

Модернізація, створеної більшовиками країни, прирікала її на неминуче падіння в глибоку прірву ними ж сформованих соціально-економічних і політичних інститутів, всієї системи суспільно-політичної організації суспільства. Це з усією очевидністю розкрилося за часів «великого перелому», частину повсякденної історії якого вдалося сфотографувати і донести сучасному читачеві професійному історику І.І. Шітцу.

1. *Володимир Береловіч*. Післямова. Про автора та його рукописи // І.І. Шітц. Щоденник «великого перелому» (березень 1928 — серпень 1931 р.). — Paris, 1991.
2. *І.І. Шітц*. Щоденник «великого перелому» (березень 1928 — серпень 1931 р.). — Paris, 1991.